

צמיחתם של מוסדות הקהילה היהודית בשטחי ברית המועצות לשעבר

חיים בן־יעקב

פעילות יהודית מאורגנת הייתה אסורה בברית המועצות והפעילים נרדפו על ידי השלטונות. רק בשנים האחרונות שקדמו להתפרקות ברית המועצות התאפשרה פעילות כזו. התקומה היהודית במרחב הפוסט־סובייטי לבשה שתי צורות: הגירה לישראל ולמערב וכן ביסוס קהילות חדשות במדינות שקמו על חורבותיה של ברית המועצות. כיום חיים במרחב האירואסייתי לפחות 500 אלף יהודים אתניים ובני משפחות מעורבות, שחלק ניכר מהם מעורב בפעילות יהודית מאורגנת (חינוכית, דתית, חברתית). לקהילה יהודית זו מאפיינים ייחודיים, המציבים את השיוך האתני והמורשת במקום בולט בזהות היהודית, יותר מידיעת עברית או יידיש או קיום מצוות דתיות. תמיכתם של בני הקהילה בישראל מהווה אף היא רכיב חשוב בזהותם היהודית.

מבוא

מוסדות הקהילה היהודית הפעילים בשטחה של ברית המועצות לשעבר הוקמו על רקע תהליכים שהניעו את פירוק הגוש הסובייטי ואת ההגירה ההמונית של היהודים לישראל ולמדינות המערב. למרות שחוקרים התמקדו לא אחת בחקר תהליך ההתארגנות של הקהילות היהודיות במרחב זה (גור־גורביץ, 2003; Khanin, 2000; Lourie, 1991; Tsigelman, 1991; 2002), היבטים רבים עדיין אינם מיוצגים במידה מספקת. מאמר זה הוא ניסיון למלא חוסרים אלה, ולו חלקית, מנקודת המבט של המחבר על העובדות והתהליכים של העשורים האחרונים. מוסדות קהילתיים מודרניים של הקהילה היהודית החלו להיבנות עם חידוש היחסים הדיפלומטיים עם מדינת ישראל. האירועים ההיסטוריים המוזכרים במאמר זה התרחשו החל מניתוק היחסים הדיפלומטיים בין ברית המועצות למדינת ישראל בשנת 1967, ועד שנת 1991.

מורשת התקופה הסובייטית

הדור הנוכחי של אזרחי רוסיה יתקשה לדמיין את המצב שבו חיו היהודים עד לפני זמן לא רב. הם היו מיעוט אתני מופלה, ללא קשרים משמעותיים עם קהילות יהודיות ברחבי העולם, עם ארגונים יהודיים בינלאומיים או עם מדינת ישראל. למרות שהיהודים מצאו את עצמם מאחורי "מסך הברזל", הם לא נשכחו. רבים בעולם היהודי התפללו לשלומם, השאירו להם מקום סמלי ליד שולחן חג הפסח, והמאבק למען חופש התנועה ולמען הזכויות של יהודי ברית המועצות הפך לגורם השראה עיקרי ומאחד עבור היהדות העולמית. יהודי ברית המועצות עצמם לא נשארו פסיביים. בשנות ה־70 של המאה ה־20 התפתחו בקרב "יהדות הדממה", כפי שכינה אותה אלי ויזל בספרו (Wiesel, 1966) מגמות חדשות: התרחקות מהגדרות הרשמיות, התחזקות הזהות הלאומית ובנייה מחדש של התנועה הציונית.

פערים אידיאולוגיים בין קבוצות שונות היו בלתי נמנעים: בעוד ה"פוליטיקאים" מבין היהודים הסובייטים סברו כי הגירה המונית היא הדרך היחידה לפתור את הבעיות הלאומיות של יהדות ברית המועצות ושאפו להתרכז במאבק על זכות ההגירה, "אנשי התרבות" עמדו על הצורך בהחייאה ובפיתוח התרבות היהודית בברית המועצות עצמה. יתר על כן, הפלג המתון ה"לגליסטי" של "אנשי התרבות" ראה בכך משימה ארוכת טווח והיה מוכן לשיתוף פעולה מוגבל עם השלטון. לכך נוספה התעניינות הולכת וגוברת בדת היהודית ובקהילות היהודיות, שגם ביחס אליהן הסתמנו בסוף התקופה הסובייטית חילוקי דעות בין חב"ד לליטאים ובין הציונות הליברלית לציונות הדתית, אשר הלכה למעשה שיתפו ביניהם פעולה הן בעשייה והן במאבק למען ההגירה לישראל (Khanin, 2002; Morozov, 1998). כתב העת היהודי בשפה הרוסית 'תרבות' היה לאחת הפלטפורמות הללו, והעורך שלו, הסופר פליקס קנדל, הדגיש את הזכות של קוראיו להכיר את עמם ואת תרבותם: "זוהי תרבותך, זוהי ההיסטוריה של העם שלך, זוהי המסורת שלך. קרא ללא חשש, קורא יקר. קרא חופשי, אל תסתתר!" (Freedman, 1989; Gittelman et al, 2007; Khanin & Ben-Yaakov, 2008; Kosharovskiy, 2014).

רק בשנים 1984–1989 התארגנו תומכי הזרמים השונים בארגון הציוני של ברית המועצות ('הארגון הציוני'), באיגוד המורים של השפה העברית ('איגוד המורים') ובאיגוד התרבות היהודית, הרשמי למחצה. המאבק ביניהם הפך גלוי כבר בשיאה של הפרסטריוקה, באספה הרשמית הראשונה של קהילות וארגונים יהודיים של ברית המועצות (מוסקבה, דצמבר 1989). "הציונים הקיצונים" מ'הארגון הציוני' דרשו להקים ועדת עלייה כדי לבצע "פינוי" המוני של יהודי ברית המועצות לישראל, ואילו "הציונים המתונים" ו"אנשי התרבות" הציעו להקים ועד קהילות וארגונים יהודיים, וכן אוטונומיה מקומית (Khanin, 2011a).

דילמות הייצוג

חלק מהמחלוקת של שנות ה-90 נסבה סביב השאלה בדבר יכולתם של הארגונים המתפתחים לייצג יהודים דוברי רוסית בתור קהילה עצמאית בפני הרשויות וכן בפני ארגונים בינלאומיים – יהודיים ולא יהודיים. בתקופה הסובייטית לא היה עולה בדעתו של איש להעלות שאלה מסוג זה, שהרי ארגונים יהודיים "רשמיים" שהקים השלטון הסובייטי היו מעין חיקוי למוסדות יהודיים לאומיים: החל מ'המחלקה היהודית' של ועדי המפלגה הקומוניסטית בשנות ה-20, דרך הקמת הוועד היהודי האנטי־פשיסטי במהלך מלחמת העולם השנייה, שנועד לגייס מקורות כספיים ואהדה כלפי ברית המועצות מצד יהדות העולם ולהשפיע על דעת הקהל, ואשר חוסל בסוף שנות ה-40 ותחילת ה-50, וכן הוועד האנטי־ציוני של הציבוריות הסובייטית, שהוקם בשנת 1983 ביוזמת דרג בכיר במפלגה הקומוניסטית והק"ב (KGB) והיה ללעג ביחס לרעיון הייצוג היהודי.

הקמת מסגרות עצמאיות – דוגמת הוועד הארצי של ברית המועצות לתיאום הפעילות הציונית שפעל בשנים 1969–1970, או הסימפוזיון 'התרבות היהודית בברית המועצות: המצב, החזון' (מוסקבה, 21–23 בדצמבר 1976), שפוזר על ידי השלטונות כבר בשלב ההכנות – גרמה לתהודה בינלאומית משמעותית והדגישה את רצונם של יהודי ברית המועצות לשמור על קשר עם יהודי העולם בתקופת היעדר הקשרים הדיפלומטיים עם ישראל. יש לציין שלמאמצים אלה היו תוצאות סמליות בעיקר.

היו בברית המועצות קהילות דתיות מעטות ומוסדות ספורים של תרבות היידיש, והקשר ביניהם לבין העולם היהודי שמעבר למסך הברזל היה מוגבל. מדי פעם התקיימו מגעים עם שליחי 'נתיב' (הלשכה לקשרים עם יהודי ברית המועצות ומזרח אירופה של ממשלת ישראל) ועם ארגונים יהודיים בינלאומיים. בעבר רווחה הטענה כי בשטחה של ברית המועצות התקיימה בשנות ה־70 וה־80 של המאה ה־20 רשת דינמית, מרוכזת ומתואמת עם ישראל של ציונים מסורבי עלייה, שבראשה עמד איש הקשר של נתיב במוסקבה, יולי קושרובסקי. ואולם טענה זו אינה נתמכת בראיות, במסמכים או בעדויות של מסורבי עלייה, לרבות של קושרובסקי ז"ל (Khanin, 2011c). אפרים חולמיאנסקי, מנהל פרויקט 'ערים' ללימודי עברית במחוזות הספר מטעם הקהילה הציונית בעיר מוסקבה, כינה את קושרובסקי "האדם שביצע משימת תקשורת סודית עם 'לשכת הקשר' – ארגון ישראלי רשמי שקיבל על עצמו מימון חסוי של פרויקט ערים, אספקת ציוד, חומרי לימוד וספרים" (Kholmyanskiy, 2007).

בתקופה זו, ארגונים ישראליים וארגונים יהודיים בינלאומיים נטלו על עצמם את ייצוג יהודי ברית המועצות ברחבי העולם, והחלו לפעול מול השלטונות של מדינות המחנה הקומוניסטי לטובת האינטרסים של היהודים שם. את התפקיד הזה מילאו פעילי לובי הקהילות היהודיות בארצות הברית (The Union of Councils for Soviet Jews; National Conference on Soviet Jewry, for Soviet Jews). כמו כן התקיימו פרויקטים ייעודיים כמו הסימפוזיון 'התרבות היהודית בברית המועצות' שנתמך על ידי הוועד האקדמי האמריקאי, שבין משתתפיו נמנו אנשי אקדמיה בולטים ומנהיגי העולם היהודי, בראשם אלי ויזל. בשנים 1971 ו־1976 התקיימו ועידות בריסל לסולידריות עם יהדות ברית המועצות (Chernin, 1999, p.59).

בשנות הפרסטרואיקה יזמו שלטונות ברית המועצות הקמה של אגודות לתרבות יהודית – הצורה החוקית הראשונה של התאחדויות יהודיות בברית המועצות בתקופה החדשה, אשר פעלו במקביל לקהילות הדתיות (Khanin, 2000). באופן פרדוקסלי, דווקא ארגונים יהודיים בינלאומיים הפכו שותפים לאותו ניסיון, האחרון בתקופת המפלגה הקומוניסטית, להקמת מוסדות יהודיים נשלטים. כך, בשנת 1988, סגן יו"ר הקונגרס היהודי העולמי איזי ליבלר ניהל דיון עם משרד התרבות של ברית המועצות בדבר הקמת מרכז תרבות יהודית, ובפברואר 1989 נחנך במוסקבה מרכז התרבות הבינלאומי ע"ש שלמה מיכאלס (מיכואלס) – הארגון הראשון בברית המועצות לשעבר שפעילותו העיקרית הייתה בתחום פיתוח התרבות היהודית. מיכאלס היה שחקן ובמאי יהודי בולט, יו"ר הוועד היהודי האנטי־פשיסטי. הוא נרצח בשנת 1948, כפי שטוענים חוקרים רבים – על פי פקודתו של סטלין. מרכז התרבות הבינלאומי על שמו הוקם על בסיס התיאטרון הקאמרי היהודי המוזיקלי שהקים הבמאי יורי שרלינג עוד בשנות ה־70. השלטונות הסובייטיים הרשמיים הגיבו על פתיחת המרכז באיפוק, אך בעולם האירוע עורר תהודה אדירה. ברכות נשלחו מטעם מזכיר המדינה של ארצות הברית ג'יימס בייקר, ראש ממשלת בריטניה מרגרט תאצ'ר, ראש ממשלת אוסטרליה בוב הוק, ראש ממשלת ישראל יצחק שמיר ואחרים, ויו"ר הקונגרס היהודי העולמי אדגר ברונפמן נאם אישית בטקס הפתיחה של המרכז. המלחין המנוח מיכאיל גלזר, שבהמשך גם נבחר ליו"ר התאגדות הארגונים היהודיים בחבר העמים וברוסיה, נבחר לעמוד בראשו.

בהתבסס על התפתחויות אלה טענו חלק מהחוקרים כי יוזמות ההתארגנות של היהודים לא התבססו על משאבים פנימיים אלא על חיצוניים (Altshuler et al., 1995). נראה כי מסקנה זו מוגזמת למדי. כבר

בתחילת דרכן של האגודות לתרבות היהודית ניכרה שאיפתן לנצל מסגרות חוקיות קיימות כדי לקדם פעילות תרבותית-חינוכית וציונית, והן עסקו בענייני התרבות היהודית, חינוך יהודי וצדקה.

תהליך התגבשות הנציגות היהודית נמשך במסגרת 'השולחן העגול לענייני התרבות היהודית' שהתקיים במאי 1989 בריגה (שהיה למעשה הוועידה היהודית הלגלית הראשונה בברית המועצות מאז סוף שנות ה-20), וכן בדצמבר 1989 בקונגרס הראשון של יהודי ברית המועצות במוסקבה, שבו הוכרז, לראשונה לאחר הפסקה בת 60 שנה, על הקמת הארגון המרכזי הראשון ליהדות ברית המועצות, שנקרא ועד הקהילות והארגונים היהודיים של ברית המועצות או בקצרה "הוועד".

הכנס התמקד הן בעתיד הקהילות היהודיות הסובייטיות והן ביחסיהן עם ארגונים יהודיים בתפוצות. התקיים ויכוח בין תומכי הגירה מיידית של היהודים לבין אלה שדרשו הקמת מוסדות קהילתיים בתפקוד מלא לטווח ארוך, וכן בין מצדדי הקמת ארגון יהודי ארצי ריכוזי לתומכים בהקמת מוסדות עצמאיים ברפובליקות של ברית המועצות שהחלו להתרחק מהמדינה הסובייטית, אשר חדלה להתקיים בסוף 1991. האליטות היהודיות-רוסיות החדשות הניעו בכנס דיאלוג עם מנהיגי הארגונים היהודיים הבינלאומיים באשר להשתלבות במשפחת הקהילות היהודיות בעולם. באביב 1991 הצטרף "הוועד" לקונגרס היהודי העולמי בטקס חגיגי.

באותו מעמד הכריזה המשלחת של יהודי ברית המועצות באספת הקונגרס היהודי העולמי (WJC) על הקמת מדור אירואסייתי, אשר כעבור כמה חודשים קיבל את השם 'הקונגרס היהודי האירואסייתי' (EAJC). כל זה העיד על התחדשות התנועה היהודית בברית המועצות ושילוב מחדש של יהודי ברית המועצות עם יהדות העולם. לאחר האספה הראשונה של "הוועד", החלה רווחת בקרב המנהיגות היהודית הסובייטית התחושה שהשותפים הזרים שלהם מתייחסים לניסיונותיהם לבסס את החיים היהודיים המאורגנים בברית המועצות בתור תופעה חולפת, והם מצפים להיעלמותה של היהדות ה"פוסט-סובייטית" וה"אירואסייתית" בתוך מספר שנים. ארגונים יהודיים בינלאומיים המשיכו להתייחס לקהילות מברית המועצות לשעבר בתור "קהילות מעבר", וייחסו להן חולשה ארגונית וכלכלית ואי-יציבות דמוגרפית, הכרוכה בתהליכי ההגירה והעלייה. היחסים הדיפלומטיים בין ישראל לברית המועצות חודשו ב-18 באוקטובר 1991 (Joint Statement).

(1991). הארגונים היהודיים-ישראליים כגון ג'וינט (ארגון ה-JDC, ועד ההפצה האמריקאי, פעל בשטחה של ברית המועצות לשעבר מתוך המטה שלו בירושלים, וצוות המנהלים היה ישראלי) או הסוכנות היהודית, שבתחילה תמכו בארגונים קהילתיים מקומיים, החלו לבנות תשתיות פעילות עצמאיות במדינות ברית המועצות לשעבר החל משנת 1994, כפי שמציין האתנוגרף והבלשן מ"א צ'לנוב. בשנות ה-70 וה-80 הוא נמנה עם מנהיגי התנועה ה"לגליסטית" של "אנשי התרבות" וכן עמד בראש "הוועד" של ברית המועצות (לשעבר) החל מהקמתו בשנת 1989 ועד לפיזורו בשנת 2001. הוא ציין: "העלייה לישראל או ההגירה למדינות המערב כבר אינן הדרך היחידה שמאפשרת ליהודים דוברי רוסית להצטרף לעולם היהודי הגדול" (Chlenov, 2012). החל משנת 1989 התנהלה התקומה הלאומית והתרבותית של יהודי ברית המועצות לשעבר בשני צירים מקבילים: העלייה לישראל הפכה לתופעה בולטת, אך במקביל לה התרחש גם תהליך של מיסוד הארגונים היהודיים בתוך ברית המועצות ובמדינות שירשו אותה. על רקע זה, בשנת 2001 הפך EAJC לנציגות יהודי המרחב הפוסט-סובייטי ולחטיבה אזורית מן המניין של הקונגרס היהודי העולמי (WJC), במעמד זהה לזה של ההתאחדויות היבשתיות האחרות. קודם לכן EAJC היה נציגות פורמלית ונטולת כל השפעה ממשית על

ארגוני הגג היהודיים של הרפובליקות הסובייטיות לשעבר, שחיפשו ומצאו את דרכם העצמאית למוסדות יהודיים בינלאומיים.

בשנת 1989 הוקמה המועצה הכלל-סובייטית של הקהילות הדתיות היהודיות בראשותו של הרב הראשי של ברית המועצות, אדולף ס' שייביץ'. לאחר התפרקותה של ברית המועצות הוקם ברוסיה (ונרשם בשנת 1993, יו"ר – אולג מליס) הקונגרס של התאחדויות הארגונים היהודיים הדתיים ברוסיה (KEROOR). שייביץ' מכהן כרבה הראשי של מועצת הרבנים של KEROOR.

קבוצת הארגונים הדתיים באזור כוללת גם את 'פדרציית הקהילות היהודיות של רוסיה' (FEOR), נרשמה במשרד המשפטים של הפדרציה הרוסית בשנת 1999, יו"ר – אלכסנדר בורודה). זהו הארגון הפעיל ביותר מבין הארגונים היהודיים ברוסיה, המייצג מגוון של תוכניות לחינוך פורמלי ובלתי פורמלי, תוכניות פרסום ומידע, והוא גם אגודה דתית הפועלת תחת חסותה של התנועה החסידית חב"ד. הרב הראשי של רוסיה בֶּרֶל לזר עומד בראש מועצת הרבנים של FEOR.

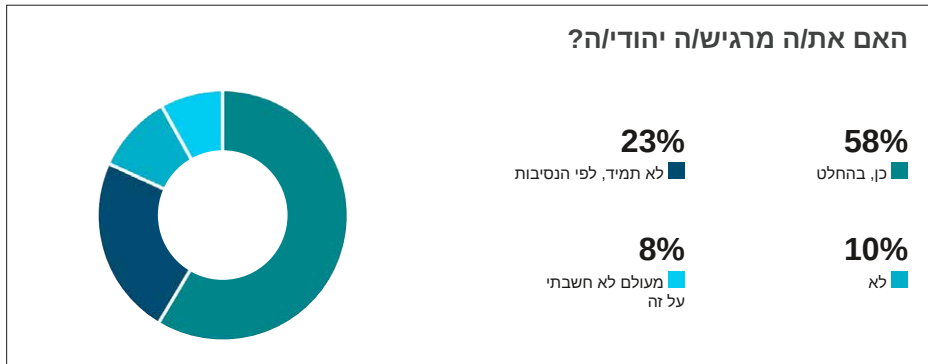
נציגות אזורית של האיגוד העולמי ליהדות מתקדמת (התנועה הרפורמית) מתפקדת במרחב. החל משנת 1990 פועלת התאחדות המונה 35 קהילות ברוסיה, באוקראינה ובבלרוס ומעסיקה חמישה רבנים, תנועת הנוער 'נצר' והתוכנית האקדמית של המכון ליהדות מודרנית במוסקבה, המכשירה מורים, רבנים וחזנים ומפעילה מחנות נוער וסמינרים.

בסתיו 2001 אישרה האספה הכללית של הקונגרס היהודי העולמי, שאליו הגיעו למעלה מ-500 נציגים מכל היבשות, את מעמדו של הקונגרס היהודי האירואסייתי בתור הסניף האזורי הרשמי של הקונגרס היהודי העולמי.

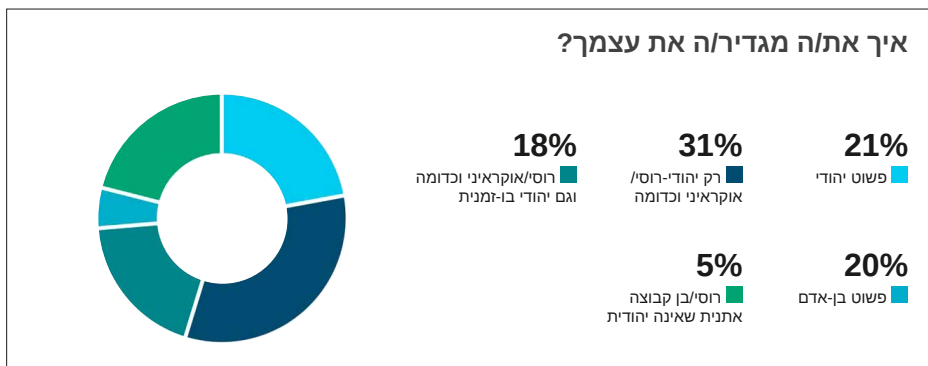
המצב העכשווי של מוסדות הקהילה היהודית במרחב האירואסייתי

קהילות יהודיות של אזור אירואסיה הן "עולם רוסי-יהודי", שמשמר פרשנות ייחודית של הזהות היהודית השונה מהפרשנות של היהודים המערביים או של ישראל. פרשנותן מעניקה משקל רב יותר לרכיב האתני של הזהות היהודית (לעומת הרכיב הדתי), והדבר הוכח במחקרים רבים (Chlenov et al., 2002; Gitelman et al., 2002; Khanin, 2011b; Khanin et al., 2007; Osovtsov et al., 2011; al., 1994). כולל במחקר נרחב שנערך על ידי המכון לחקר היהדות באירופה ואסיה בקרב האוכלוסייה היהודית ברוסיה, אוקראינה, בלרוס, מולדובה וקזחסטן, ואשר מטרתו הייתה ניתוח של התפתחות הזהות ומגמות ההתהוות של הקהילות היהודיות, מנגנוני ההצטרפות לקולקטיב היהודי, מגמות ההגירה והמעמד הסוציו-אקונומי בקרב קבוצות שונות של יהודים. כן נחקרו היחס לישראל ותפקידה של המדינה היהודית במכלול התרבותי, הערכי וההתנהגותי של הקבוצות המתוארות (Khanin & Chernin, 2020).

במהלך המחקר התקבלו נתונים על מצבם הנוכחי של היהודים במרחב האירואסייתי, על מגמות ההתפתחות של החיים היהודיים ולגבי אנשים העונים לקריטריונים של חוק השבות הישראלי – יהודים אתניים, צאצאי דור שני ושלישי לנישואים מעורבים, בני הזוג הלא-יהודים של אותם אנשים, וכן נציגים של דור רביעי לבתי אב שהם בני נישואים מעורבים, שאינם עונים על דרישות חוק השבות אך מעורבים בחיי הקהילה היהודית. כך למשל, על השאלה "האם אתה מרגיש יהודי?", 58 אחוזים ענו "כן בהחלט", 23 אחוזים ענו "לא תמיד, לפי הנסיבות", ורק 10 אחוזים ענו "לא".

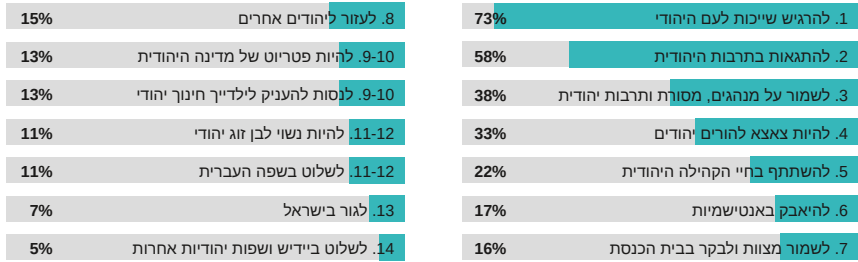

במדינות ברית המועצות לשעבר מתעצבת קבוצה תת־אתנית חדשה בעם היהודי – יהודים דוברי רוסית, שהבסיס התרבותי שלה הוא מורשתם של יהודי מזרח אירופה האשכנזים. במקביל, הולכות ומתבססות זהויות יהודיות מקומיות חדשות – יהודי רוסיה, יהודי אוקראינה וכדומה, השונות מקבוצות תת־אתניות יהודיות מוכרות מן העבר (כגון יהודי גאורגיה, יהודי קווקז/יהודים הרריים, יהודי בוכרה וכדומה). בתשובה לשאלה כיצד הם מגדירים את עצמם, 21 אחוזים מהמשיבים ענו "פשוט יהודי", 31 אחוזים – "יהודי רוס/אוקראיני וכדומה", 18 אחוזים – "רוסי, אוקראיני וכדומה ויהודי בו־זמנית", 20 אחוזים "פשוט בן אדם" וחמישה אחוזים ענו "רוסי/בן קבוצה אתנית אחרת שאינה יהודית".

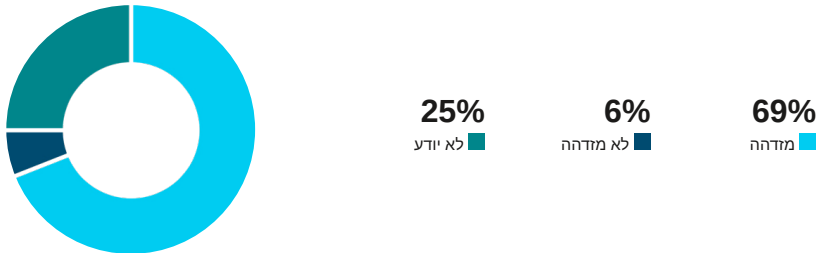

ראוי לציין את האופי החילוני האתני של זהות המשיבים. השליטה בשפות יהודיות (עברית/יידיש) רצויה, אך אינה הכרחית להגדרתם העצמית כיהודים. תפקידה של הדת בזהות היהודית הפוסט־סובייטית נשאר בעל חשיבות מועטה, והקריטריונים הדתיים של הגדרת היהדות, שלא היו רלוונטיים בתנאים של אידיאולוגיה סובייטית, נותרים עדיין בשולי התודעה של הקהילה היהודית המקומית. עבור רוב המשיבים, להיות יהודי פירושו קודם כול "להרגיש שייכות לעם היהודי" (73 אחוזים), "להתגאות בתרבות היהודית" (58 אחוזים), "לשמור על מנהגים, מסורת ותרבות יהודית" (38 אחוזים) ו"להיות צאצאים להורים יהודים" (33 אחוזים), ורק 16 אחוזים חושבים שלהיות יהודי זה "לשמור מצוות ולבקר בבית הכנסת".

המשמעות של להיות יהודי

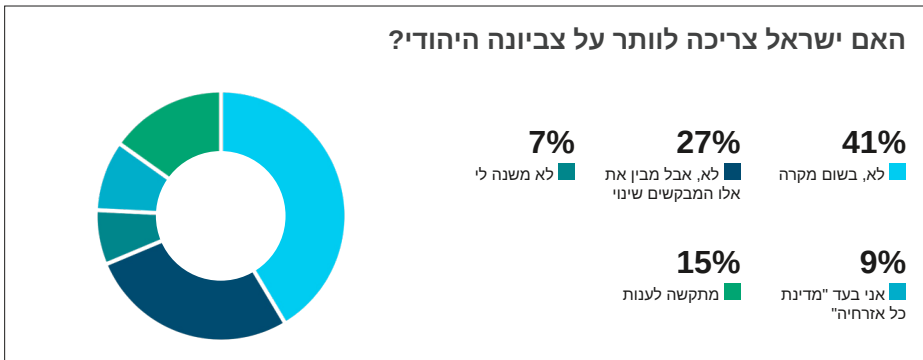

הזדהות עם ישראל

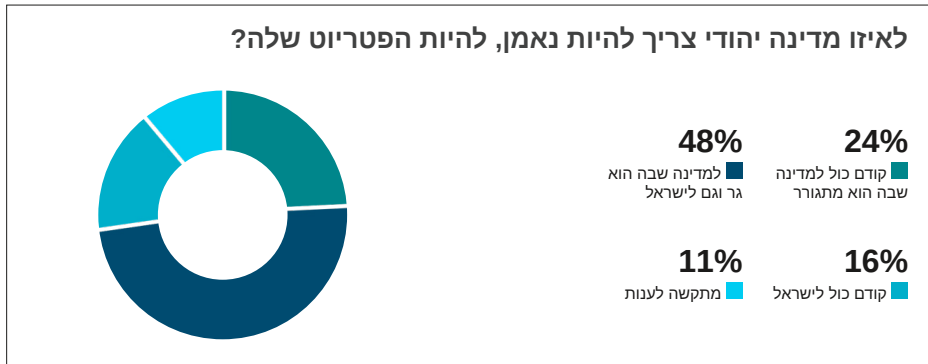

ישראל הייתה ועודנה גורם חשוב מאוד בזדהותם של יהודי האזור, ו־69 אחוזים מהמשיבים מזדהים איתה. הרוב המוחלט של המשיבים תומך בשמירה על הצביון היהודי של מדינת ישראל. 41 אחוזים מהנשאלים חושבים שישראל לא צריכה לוותר על אופייה היהודי, 27 אחוזים חושבים שהיא צריכה להישאר יהודית, למרות שהם מבינים את אלה המבקשים שינויים.

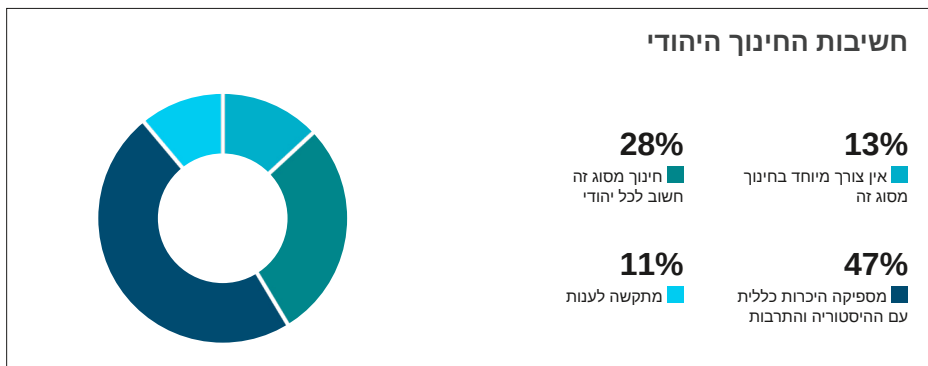
האם ישראל צריכה לוותר על צביונה היהודי?

במענה לשאלה "לאיזו מדינה צריך יהודי להיות נאמן, להיות הפטריוט שלה?" 16 אחוזים השיבו: "קודם כול, לישראל", 48 אחוזים השיבו "למדינה שבה הם גרים וגם לישראל", ועוד 24 אחוזים חשבו שקודם כול הוא צריך להיות פטריוט של "המדינה שבה הוא מתגורר".

בקהילות יהודיות דוברות רוסית בתפוצות עדיין יש תפקיד חשוב למשפחה מבחינת הטמעת הזהות היהודית, אם כי תפקיד זה הולך ונחלש, והוא נתפס על ידי מערכת החינוך היהודי והפעילות הקהילתית. 28 אחוזים חושבים שחינוך יהודי "חשוב לכל יהודי", 47 אחוזים סבורים ש"מספיק היכרות כללית עם ההיסטוריה והתרבות" ו-13 אחוזים חושבים "שאין צורך מיוחד בחינוך מסוג זה".

המחקר מראה כי קיים יחס ישר בין עוצמת הזהות היהודית למעורבות בחיי הקהילה היהודית, וכן שהצעירים והפנסיונרים פעילים יותר, ואילו אנשים בגיל העמידה מוכנים לשקול את המעורבות שלהם בחיי הקהילה. ההערכה השמרנית ביותר של מספר האנשים המעוניינים להיות מעורבים בתוכניות יהודיות בשטחן של מדינות ברית המועצות לשעבר עומדת על כ-500 אלף בני אדם, כ-60 אחוזים מתוכם יהודים אתניים ובני דור ראשון לנישואים מעורבים. עיצוב המדיניות בעבודה עם קבוצות אלה הוא אתגר העומד בפני הארגונים היהודיים, אך הניסיון מוכיח כי בכל מקום שיש בו אתגר, נמצאות גם הזדמנויות.

מספר התאחדויות בינלאומיות מקיימות את פעילותן באזור, וכאן נציין את הבולטות שבהן (נוסף על הארגונים שצוינו לעיל): הקונגרס העולמי של יהודי קווקז; הקונגרס העולמי של יהודי גאורגיה; איגוד מרכזי קהילה יהודיים; איגוד מועדוני מכבי; איגוד אסירי הגטאות ומחנות הריכוז; מרכז המדענים ומורים ליהדות במוסדות הלימוד של 'ספר'; תנועות הנוער 'הלל' ואגודת הסטודנטים היהודים.

ניתוח תקנוני הארגונים הללו מאפשר לרכז את יעדיהם השכיחים ביותר – תמיכה בישראל ברמה ההצהרתית והמעשית; הגנה על זכויות הפרט של יהודים וזכות הפולחן היהודי של הקהילות; תמיכה במוסדות הפועלים בתחום הלימוד, ההפצה והפיתוח של תרבות יהודית; עזרה בהפצת המידע על פעילות יהודית; שמירה על המורשת היהודית; החזרת רכוש הקהילות היהודיות אשר הוחרם שלא כדין; השגת פיצויים הוגנים ליהודים ולבני משפחותיהם ששרדו את השואה.

קהילות במרחב האירואסייתי עובדות בשיתוף עם הרשויות הממשלתיות בנושאי המאבק באנטישמיות ובגישה האנטי-ישראלית, תוך מתן תשומת לב לשמירה על זיכרון השואה. 'המרכז לחקר השואה בברית המועצות לשעבר' שהוקם במוזיאון יד ושם הפך למוקד לכל השאלות בנושא השואה ולהכשרת המורים. פועלים בתחום זה גם 'מרכז השואה' במוסקבה (בראשותם של א' אלטמן וא' גרבר) והמרכזים האוקראיניים בעיר דנייפר, דניפרו באוקראינית, (בהנהלת ד"ר א' שצ'ופק) ובעיר קייב (בהנהלת ד"ר פודולסקי). המכון לחקר היהדות באירופה ובאסיה שהוקם על ידי הקונגרס היהודי האירואסייתי בשנת 2017 (יו"ר המועצה האקדמית – פרופ' זאב חנין) מהווה פלטפורמה בין-תחומית עבור המומחים המובילים בתחום חקר המצב העכשווי של קהילות האזור, היחסים שלהם עם מדינת ישראל וכן חקר ההיסטוריה, התרבות והמורשת החברתית-פוליטית של יהודי האזור. לפעילות זו חשיבות מיוחדת, על רקע צמצום ניכר במספר המרכזים האקדמיים העוסקים במחקר על הפעילות היהודית במרחב.

החינוך היהודי

בתי ספר יהודיים, שהקמתם הייתה אחד הצעדים הראשונים בראשית תקומתה של הקהילה היהודית, פועלים כיום כמעט בכל הערים של ברית המועצות לשעבר שבהן מתגוררת אוכלוסייה יהודית משמעותית, ועל פי נתוני תוכנית 'חפציבה' של משרד החינוך, יש יותר מ-70 בתי ספר כאלה (31 ברוסיה, 35 באוקראינה ואחד או שניים בכל אחת מהמדינות הבאות: בלרוס, מולדובה, גאורגיה, אזרבייג'ן, קירגיסטן, ליטא, לטביה ואסטוניה). בערים גדולות שאינן ערי בירה, בתי ספר כאלה נתפסים כמוסדות חינוך יוקרתיים, המספקים השכלה איכותית ותנאים נוחים לילדים, ואילו בתי ספר של סוף שבוע (Sunday school) פועלים לרוב בערים שבהן יש קהילות ובתי כנסת. המחקר לעיל הראה שלמעלה מ-40 אחוזים מהמשיבים הודיעו כי יש להם השכלה יהודית כלשהי. כמעט 40 אחוזים מאלה שיש להם ילדים ונכדים רשמו אותם לבתי ספר יהודיים רגילים או לבתי ספר של סוף שבוע, ואנשים צעירים, וביניהם שיעור גבוה במיוחד של בני נישואים מעורבים, מייחסים חשיבות רבה להשכלה יהודית אף יותר מבני הדור מבוגר.

במרחב האירואסייתי התעצבה מערכת השכלה גבוהה בתחום לימודי היהדות ברמה אקדמית. ראשית, אפשר לציין את המערכת המשולבת שנוצרה על בסיס המרכז למורים ולחוקרים בתחום לימודי היהדות בשם 'ספר', הכוללת מורים וחוקרים העוסקים בחקר היהדות ברמה האקדמית ('ספר' הוקם במסגרת המכון

ללימודים סלביים של האקדמיה הרוסית למדעים) ופועלת בהובלתה של ד"ר מוצ'לובה, ובה מספר מוסדות להשכלה גבוהה, ביניהם: האקדמיה הלאומית הקלסית ע"ש רמב"ם (החל משנת 2019 נכללת באוניברסיטה הרוסית הלאומית ע"ש קוסיגין); המרכז ללימודי הציוויליזציה היהודית במכון ללימודי אסיה ואפריקה של האוניברסיטה הלאומית במוסקבה, בהנהלתו של פרופ' א"ב קובלמן; פרויקט ללימודי יהדות בסנט פטרסבורג, הרוסית הלאומית ההומניטרית; וכן מרכזים אקדמיים בסנט פטרסבורג (המכון ליהדות בסנט פטרסבורג, המחלקה לתרבות יהודית באוניברסיטת הלאומית בסנט פטרסבורג ובקייב (פרויקט היהדות באקדמיה קייב-מוהיליאנסקאיה), שבהם נערכת גם פעילות מחקרית, מעבר לתוכניות האקדמיות של לימודי תואר ראשון ושני.

סיכום ומסקנות

מוסדות הקהילה היהודית ברוסיה התפתחו על פלטפורמות פעילות בתקופה הסובייטית, ותוך כדי פירוק ההסדרים החברתיים והפוליטיים המקובלים באותה תקופה. בשל דילמות הייצוג המוצגות במאמר זה פיתחה הקהילה היהודית ברוסיה במאמץ רב מערכת מיוחדת במינה של ארגונים (מוסדות, כולל מוסדות חינוך, לרבות בתחום השכלה גבוהה ומחקר, שקמו יש מאין) הנותנים מענה לצרכים של האוכלוסייה היהודית המורחבת ומחברים את יהדות רוסיה למשפחת העולם היהודי המאורגן ברמה הבינלאומית. קהילות יהודיות של רוסיה בפרט ושל אזור אירואסיה בכלל שומרות על תפיסה ייחודית של הזהות היהודית, השונה מזו של היהודים בעולם המערבי וב ישראל.

סיכום העובדות שנאספו וניתוח הממצאים של המחקר הסוציולוגי הנרחב, שנערך על ידי המכון לחקר יהדות באירופה ואסיה ביוזמת EAJC, מאפשרים להסיק מספר מסקנות בנוגע למצבה של יהדות רוסיה (Khanin & Chernin, 2020):

- באזור האירואסייתי נוצרה קבוצה תת־אתנית של העם היהודי, המאופיינת בזהות ייחודית שמבוססת על מרכיבי מסורת תרבותית מקומית של יהודי אשכנז; בהתרחקות מהשימוש בשפת היידיש ומהפולקלור המבוסס עליה; וכן במעורבות של בני זוג לא־יהודים ושל צאצאי היהודים במוסדות הקהילתיים. יהודי האזור הפוסט־סובייטי תופסים את עצמם כ"יהודים רוסים", "יהודים אוקראינים" וכדומה, בעוד שההגדרה "יהודים סובייטים" הופכת פחות רלוונטית, למרות שנוצרה מעין קהילה רוסית חוצה לאומים, המבוססת על מערכת קשרים משפחתיים וחברתיים.
- המעורבים ביותר בפעילות היהודית הקהילתית הם הצעירים ובני הגיל השלישי, בעוד שבני גיל העמידה – בני מעמד הביניים מעורבים פחות בחיי הקהילה, אך מוכנים לשקול זאת אם יוצע להם. נרשמה תלות בין התודעה הלאומית לבין מידת המעורבות במוסדות ההשכלה היהודית, ולמרות שהדרישה לרכישת השכלה יהודית נותרה מתונה, מחבר המאמר אינו מסכים עם הטענה כי התהליך של התבוללות אתנית ותרבותית של יהודי ברית המועצות לשעבר ושל בני משפחותיהם נעשה בלתי הפיך. למעלה מ־500 אלף איש, ששני שלישים מתוכם הם יהודים אתניים ונציגי הדור הראשון של נישואים מעורבים – הם משתתפים פוטנציאליים בתוכניות יהודיות.
- מדינת ישראל נתפסת כגרעין הזהות האישית, התרבותית והלאומית־אתנית של יהודי אירואסיה, וכן מוקד של תוכניות הגירה. ב־30 השנים האחרונות הוקמו מוסדות קהילתיים המשולבים בעולם היהודי

המאורגן, אשר מפתחים קשרים עם מדינת ישראל, מספקים שירותים לאוכלוסייה היהודית ומגינים על הזכויות והאינטרסים של העם היהודי מול ארגונים ממשלתיים ובינלאומיים רשמיים.

מקורות

גורגורביץ', ב' (2003). *חיפוש זהות בין התבוללות להגירה. היחסים בין השלטון הצארי, הסובייטי והרוסי לבין היהודים*. הספריה הציונית.

- Altshuler, M. (1995). Soviet Jewry — A Community in Turmoil. in R. S. Wistrich, (ed.), *Terms of Survival — The Jewish World Since 1945* (pp. 188 — 222). Routledge.
- Chernin, A. D. (1999). Making Soviet Jews an Issue. in A.D. Chernin & M. Friedman, (eds.), *A second Exodus: The American movement to free Soviet Jews*. Brandeis University Press.
- Chlenov, M. (2002). [In Russian] Osobennosti etnicheskoy i konfessionalnoy identifikatsii russkikh evreyev [Features of the ethnic and confessional identification of Russian Jews], in L. Dymerskaya-Tsigelman, & D. Prital, (eds.), *Jews of the former USSR in Israel and in the Diaspora*. Hebrew University.
- Chlenov, M. (2012, April 28). *Political Portrait of the Euro-Asian Jewish Congress*. [Jews of Eurasia](#).
- Freedman, R.O. (1989). *Soviet Jewry in the 1980s: The politics of Anti-Semitism and emigration and the dynamics of resettlement*. Duke University Press.
- Gitelman, Ts., Chervyakov, V. & Shapiro, V. (1994). [In Russian] Iudaizm v natsionalnom samosoznanii rossiyskikh evreyev [Judaism in the National Self-Consciousness of the Russian Jews]. *Journal of the Moscow Jewish University*, 3 (7), 121–144.
- Gitelman, Z. & Ro'i, Y. (ed.) (2007). *Revolution, repression and revival: Soviet Jewish experience — in honor of Prof. Mordehai Altshuler*. Rowman and Littlefield.
- Joint Statement (1991). Collection of international treaties of the USSR, 47 (1994). [In Russian] Sovmestnoye zayavleniye o vosstanovlenii diplomaticheskikh otnosheniy mezhdru Soyuzom Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik i Gosudarstvom Izrail ot 18 oktyabrya 1991 goda, [Joint statement on the restoration of diplomatic relations between the Union of Soviet Socialist Republics and the State of Israel dated October 18, 1991]. [Elektronnyy fond pravovykh i normativno-tehnicheskikh dokumentov](#).
- Khanin, V. (2000). Perestroika and Jewish cultural associations in Ukraine, 1987-1991. *Jews in Eastern Europe*, 2(42), 5–24.
- Khanin, V. (2002). Institutionalization of the Post-Communist Jewish movement: Organizational structures, ruling elites, and political conflicts. *Jewish Political Studies Review*, 14 (1-2), 5-28.
- Khanin, V. (2011a). [In Russian] V poiskakh obshchiny. Modeli vrozozhdeniya organizovannoy evreyskoy zhizni v pozdnem SSSR i postsovetikh stranakh [Looking for a community. Models of the revival of organized Jewish life in the late USSR and post-Soviet countries]. *Diaspora Journal*, 2, 64-79.
- Khanin, V. (2011b). Between Eurasia and Europe: Jewish community and identities in contemporary Russia and Ukraine, in J. H. Schoeps, & O. Glukner, (eds.). *A road to nowhere? Jewish experiences in the unifying Europe* (pp. 61-89) Brill.
- Khanin, V. (2011c, April). The Refusenik community in Moscow: Social networks and models of identification. *East European Jewish Affairs*, 41(1-2), 75–88.
- Khanin, V. & Ben-Yaakov, H. (2008). [In Russian] Shestidnevnyaya vojna i evreyskoye dvizheniye v SSSR [The Six Day War and the Jewish movement in the USSR]. Center for Scientists and Teachers of Jewish Studies in Universities "Sefer".
- Khanin, V. & Chernin, V. (2007). *Identity, assimilation and revival: Ethnic social processes among the Jewish population of the former Soviet Union*. Rappaport Center for Assimilation Studies and Strengthening of Jewish Vitality.
- Khanin, V. & Chernin, V. (2020, March). [In Russian] Evreyskaya identichnost v byvshem SSSR: parametry, modeli i vyzovy [Jewish identity in the former USSR: Parameters, models and challenges]. [Institute of Eurasian Jewish Studies and the Center for Diaspora Studies of Tel Aviv University](#).
- Kholmyanskiy, E. (2007). [In Russian] Zvuchaniye tishiny, [Sound of silence].

- Kosharovskiy, U. (2014). [In Russian] *My snova evrei. Ocherki po istorii sionistskogo dvizheniya v Sovetskom Soyuze*, [We are Jews again. Essays on the history of the Zionist movement in the Soviet Union]. Vol. 1-4.
- Lourie, J. (1991). Religious Refusenik networks in Moscow and Leningrad: The view from anthropology. *Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe*, 15, pp. 31-47.
- Morozov, B. (1998). [In Russian] *Evreyskaya emigratsiya v svete novykh dokumentov*, [Jewish emigration in the light of new documents]. Ivrus.
- Osovtsov, A. & Yakovenko, I. (2011). [In Russian] *Evreyskiy narod v Rossii — kto, zachem i pochemu k nemu odnositsya*, [The Jewish People in Russia — Who, why and what for treats them]. House of the Jewish Book.
- Tsigelman L. (1991). The impact of ideological changes in the USSR on different generations of the Soviet intelligentsia, in Y. Ro'i, & A. Beker (eds.), *Jewish culture and identity in the Soviet Union* (pp. 42-72). New York University Press.
- Wiesel, E. (1966). *The Jews of silence. A personal report on Soviet Jewry*. Holt, Rinehart & Winston.